

Bağımlılık Yaklaşımı Çerçevesinde Küreselleşmenin Kuzey Güney Ayrımına Etkisinin Analizi

Analysis of the Effect of Globalization on the North-South Distinction within the Framework of the Dependency Approach

Tuba ÇAKMAK ZIBEROVSKI*

Başvuru Tarihi: 19.05.2024

Kabul Tarihi: 27.05.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Özet

Kuzey-Güney ayrımı uluslararası çalışmaların temel konularından biri olmuştur ve Kuzeyin gelişmişliği, Güneyin geri kalmışlığına dair olan bu ayrımın nasıl giderilebileceği konusunda araştırmalar yapılmıştır. Bu ayrım arasındaki farkın artmasında ya da azalmasında küreselleşen sistemde etkisi vardır. Küreselleşme ile uluslararası ekonomi politika arasındaki ilişki çerçevesinde gelişmişlik/az gelişmişlik ayrımlarına bağlı olarak kategorileştirilen Kuzey-Güney ayrımı devletler arası ilişkileri anlamak bakımından önem arz etmektedir. Bu konuda bağımlılık teorisi gelişmiş ülkelerin, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeleri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirdiğini savunmaktadır. Çalışmanın amacı da bağımlılık teorisinin Kuzey-Güney ayrımına bakış açısını belirtmek ve küreselleşmenin bunda etkisinin ne olduğunu analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Kuzey-Güney ayrımı, Bağımlılık yaklaşımı

Abstract

The North-South divide has been one of the main topics of international studies and research has been conducted on how to eliminate this distinction between the development of the North and the underdevelopment of the South. The globalizing system has an effect on the increase or decrease of the difference between these distinctions. Within the framework of the relationship between globalization and international economic policy, the North-South distinction, which is categorized according to development/underdevelopment distinctions, is important in understanding inter-state relations. In this regard, dependency theory argues that developed countries direct underdeveloped or developing countries in the directions of their own interests. The aim of the study is to indicate the dependency theory's perspective on the North-South divide and to analyze the effect of globalization on this.

Keywords: Globalization, North-South distinction, Addiction approach

* Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, tubacakmak2009@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7082-4177

Giriş

Bağımlılık yaklaşımına göre, küreselleşme ekonomik kalkınmadaki Kuzey ve Güney farkını artırıyor mu yoksa azaltıyor mu sorusuna cevap aranacak olan bu çalışmada öncelikle küreselleşme ve küreselleşen ekonomi konusu üzerinde durularak kuzey güney ayırımına, güneyin geri kalmasında etkili olan faktörlere değinilecektir. Daha sonrasında ise bağımlılık teorisinin varsayımları ortaya konarak küreselleşme bağlamında, uluslararası literatürde bir tartışma konusu olan Kuzey-Güney ayırımına bakışı değerlendirilecektir.

Küreselleşme ve Küreselleşen Ekonomi

Son yılların en sık karşılaşılan kavramı olan küreselleşme aslında yeni bir terim değildir. Küreselleşme toplumlar arasındaki etkileşimin her alanda artmasıyla oluşan düzeni anlatmakta olup bu alanlardan biri de ekonomidir. Küreselleşen ekonomi tabiri ülkeler arasındaki ticari alışverişin gündün güne artarak devam etmesinin ve bu alandaki gelişmelerin, politikaların ele alındığı bir çerçeveyi betimlemektedir. Portekizli ve İspanyol kâşiflerin Asya ve Amerikan kıtalarına yaptıkları geziler sonucu bir nevi küreselleşme başlamıştır ve 16.yüzyıl'da dünya ticareti daha da artmıştır (Michael G. Roskin-Nicholas O. Berry, Şubat 2014, s. 379). 18.yüzyıla gelindiğinde yaşanan sanayi devrimi ise küreselleşmenin hızlanmasını ve sonraki yüzyıllarda devletlerarası diyalogu artırıcı bir etken olmuştur. Küreselleşmenin ivme kazanması Dünya Savaşları, 1929 Büyük Buhranı gibi dönemlerde kesintiye uğramış olsa da uluslararası ticaretin bütün ülkeleri kapsayan 1947 Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ile farklı ülkelerin bir araya gelmesi, ticareti serbestleştirici politikalar izlenmesi ve bölgesel bir blok içerisinde ekonomik birlikler oluşturulması küreselleşmeyi artırıcı etkide bulunmuştur.

Küreselleşme ile birlikte ekonomik çevre hızla değişmektedir. Bu da bir yandan sermaye hareketlerinin artmasına bir yandan da piyasanın daha az kontrol edilebilir hale gelmesine neden olmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çoğu ülke eski mali güvenliğe ve savaş öncesi zamanların istikrarlı durumuna en kısa zamanda dönmek istemiştir. Altın standardına geri dönüş konusundaki tartışmalar başlamış ve tüm lider ekonomiler sistemi yeniden kurmuşlardır. Kurulan bu sistemde her ülkenin dolaşımdaki parasının bir miktar altın ve yabancı para birimlerinin rezervleriyle desteklenmesi gerekiyordu. Ancak altın standardının uygulanmasındaki bazı hatalar 1929'da Büyük Buhranın yaşanmasına ve ekonomik, finansal ilişkilerin çöküşüne yol açan çok sayıda temel para biriminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tüm bu yaşananların etkisiyle, dengeleyici bir sisteme duyulan ihtiyaç gittikçe daha belirgin hale gelmiştir ve Temmuz 1944'de gerçekleşen Bretton Woods Konferansında böyle bir sistem kurulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden yapılanmanın zorlukları İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren İngiliz ve Amerikalı yetkilileri, savaş sonrası parasal yeniden yapılanma için planlama yapmaya yöneltmiştir. Bunun üzerine ortak amaçların yerine getirilmesine yardımcı olmak, savaştan sonra ulusal politikalara rehberlik etmek için kurallar ve anlayış oluşturma gereği görülmüş ve Bretton Woods Konferansı yapılmıştır (Igwe, 2018, s. 111).

1-22 Temmuz 1944'te ABD'nin New Hampshire eyaletine bağlı Bretton Woods da düzenlenen bu uluslararası konferansa uluslararası finans ve para ilişkilerinin yeniden yapılandırılması amacıyla 44 ülke katılmıştır. Bu konferansın katılımcıları tarafından Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası (IBRD/Dünya Bankası) oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra ABD para birimi olan ABD doları ile sabit bir döviz kuru sistemi uygulanmasına karar verilmiştir (U.S. State Department, n.d.).

1944'teki Bretton Woods Konferansı ile kurulan bir kurum olan IMBRD bugünkü adıyla Dünya Bankası,28 ülkenin temsilcisinin katılımıyla İkinci Dünya Savaşından etkilenen ülkeleri yeniden yapılandırma ve kalkınma yoluna sokma amacıyla kurulmuştur (Hasgüler & Uludağ, 2018, s. 181). Gelişmekte olan ülkeler için dünyanın en önemli finansal yardım kaynağı olan Dünya Bankası'nın hedefleri yaşam standartlarını iyileştirmek ve en kötü yoksulluk biçimlerini ortadan kaldırmaktır. Ekonomilerin yeniden yapılanma sürecini desteklenmekte ve üretken yatırımlar için sermaye sağlanmaktadır. Ayrıca, yatırımcılara teminatlar vererek ya da ortaklıklar kabul ederek doğrudan yabancı yatırımları teşvik etmektedir. Dünya Bankası gelişmekte olan ülkelerde ödemeleri dengede tutmayı ve uluslararası ticareti teşvik etmeyi amaçlamaktadır. 2024 yılı itibariyle gelişmekte olan ülkeleri de kapsayan 189 üyeye sahip olan Dünya Bankası, devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları ve özel girişimlerle iş birliği yaparak yardım stratejileri oluşturmaktadır. Finansal analitik, danışma ve kapasite artırımı hizmetleri sunarak ülkelerin ihtiyaçlarını karşılamaya ve kapsayıcı kalkınmaya katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler'in bağımsız bir örgütüdür ve katılmak isteyen her ülke, IMF'ye üye olmak zorundadır (The World Bank Group, 2024).

IMF ise ülkelerin İkinci Dünya Savaşından sonra ekonomilerini düzeltmeye çalışması sonucu Bretton Woods Konferansı ile kurulan bir diğer kurumdur. IMF, 44 ülkenin temsilcilerinin bir araya gelmesi sonucu finansal faaliyetlerine Mart 1947'de başlamıştır. Bugün 190 üye ülkeden oluşan uluslararası bir organizasyon olan IMF'nin amacı, parasal sorunları denetleyen, danışan ve işbirliği yapan küresel bir izleme ajansı kurarak uluslararası parasal işbirliğini teşvik etmektir. IMF, dünya ticaretinin genişlemesini kolaylaştırmakta ve böylece yüksek istihdam ve reel gelir seviyelerinin artırılmasına, korunmasına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, IMF, rekabetçi döviz amortismanını önlemek için döviz kuru istikrarını sağlamaktadır. Döviz kısıtlamalarını ortadan kaldırmakta ve çok taraflı ticaret için ödeme sistemleri oluşturulmasına yardımcı olmaktadır. Bunun yanı sıra ödemeler dengesinde dengesizliği bulunan üye ülkelere, IMF'nin mali kaynaklarını kendileri için uygun hale getirerek sorunlarını düzeltme imkânı sağlanmaktadır (International Monetary Fund, n.d.).

Çok taraflı ticaret sisteminin esasları, 1944 yılında Bretton Woods Konferansı'nda kararlaştırıldığı üzere Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) oluşturuluncaya kadar GATT tarafından geliştirilmiştir. 10 Ocak 1948'de yürürlüğe giren GATT, 1948'den 1994'e kadar, dünya ticaretinin çoğuna ilişkin kuralları sağlayarak, uluslararası ticarete en yüksek büyüme oranlarından bazılarını gören dönemlere başkanlık etmiştir. GATT ticarete taraflar arasında ayrımcı olmayan, birbirine zarar vermeyen, ithal kotaların yasaklandığı ve kısıtlayıcı engellerin zaman içinde azaltıldığı anlayışlar doğrultusunda ilerlemeyi benimsemiştir (Hasgüler & Uludağ, 2018, s. 188). Daha sonrasında 1 Ocak 1995 tarihinde DTÖ kurulmuştur. Ülkeler arasındaki ticaret kurallarını ele alan küresel uluslararası örgüt olan DTÖ, ticaretin mümkün olduğunca sorunsuz, tahmin edilebilir ve serbestçe akmasını sağlamayı amaçlamaktadır. GATT temel olarak mal ticaretiyle uğraşırken, DTÖ ve anlaşmaları aynı zamanda hizmetler ve fikri mülkiyet ticaretini de kapsamaktadır (World Trade Organization, 2024).

Tüm bu tarihsel gelişim ekonomik anlamda küreselleşmeyi, devletlerarasındaki ekonomik bağımlı artmasını ve hızlanmasını sağlamıştır. Günümüzde uluslararası sistem bir devletin başka bir devlete bağımlı olmasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü devletler tek başlarına bütün ihtiyaçlarını giderememektedir. Bu da başka bir devletle işbirliği kurulmasına olanak sağlamaktadır. Devletler de iki taraflı olan işbirliklerini bir merkez etrafında toplayarak artırmayı hedeflemişlerdir. Bunun sonucunda da uluslararası düzeyde birçok yapılanma ortaya çıkmıştır. Bu yapılanmaların gerçekleşmesinde de genelde ekonomik konular ön planda olmaktadır.

Ülkeler, ekonomik bütünleşmeler içerisinde yer alarak belirli hedeflere ulaşmaya çalışmaktadırlar. Ülkelerin ekonomik bütünleşmeler içinde bulunmasına sebebiyet veren hedefler; üretim kapasitelerini artırmak, toplumsal refah düzeyini yükseltmek, kendisine tehdit oluşturabilecek başka bir ülkeye karşı güç potansiyeli kazanmak, politik alanda daha etkili olmak, bölgesel olarak birbirine komşu olan ülkelerin güçlerini bir araya getirerek çatışma ihtimalini azaltmak şeklindedir. Ancak

ekonomik birliklerle amaçlanan bu hedefler, çatışma ihtimalini azaltırken devletlerarası ekonomik dağılımın adaletsiz olmasına yol açmakta ve güçlü olanın zayıf olan üzerindeki nüfuzunu artırmaktadır.

Küreselleşme, dünyanın dört bir yanında yaşayan toplumların ve devletlerin karşılıklı birbirini etkilemesidir. Bu etkileşim devletlerin birbirine olan bağımlılığını artırmakta ve küreselleşen sistemin karşılıklı bağımlılık çerçevesinde devam etmesini sağlamaktadır. Ticaretin ucuzlaması, teknolojinin gelişmesi, bankacılık sektörünün gelişmesiyle hızlı para akışının sağlanması gibi faktörler gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelerde yatırım yapmasını kolaylaştırmaktadır. Bu durumda az gelişmiş ülkelerdeki halkın iş gücünün daha düşük ücretlerle kullanılmasına yol açmaktadır.

Uluslararası sistemin konjonktürel yapısı ekonominin gelişimiyle doğrudan bağlantılıdır. Küreselleşen ekonomi siyasi düzenin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Şöyle ki 20.yüzyılın başlarında yaşanan dünya savaşlarında da görüldüğü üzere savaşlar daha sert politikalar üzerinden yürütülmüştür. Devletler diğer bir ülkeye karşı savaş ilan ederken onu engelleyebilecek caydırıcı unsurun ve birbirlerine olan bağımlılığın daha az olması o zamanki uluslararası yapıyı belirlemiştir. Oysaki, Soğuk Savaş döneminden bugüne siyasi küreselleşme ve Dünya Savaşı niteliğinde geniş çaplı savaşlar yaşanmamıştır. Bunda da ekonomik anlamda devletlerin birbirine tabi olma durumu tesirli olmuştur.

Geçen zamanın toplumsal bir dönüşüme uğraması, uzak ile yakın arasındaki mesafenin ortadan kalkması ve sınırları aşan etkileşim düzeyinin artan oranını tanımlama tam anlamıyla küreselleşme kavramı ile can bulmuştur (Kıvılcım, 2013, s. 220). Küreselleşme ile birlikte devletlerin birbirine olan ihtiyacı artmakla beraber, gelişen teknoloji de sanayi, iletişim gibi birçok alanda değişimi beraberinde getirmiştir. Örneğin petrole olan gereksinimin geçen yüzyıllara göre artan oranı devletleri Güney de kalan az gelişmiş olarak nitelendirilen devletlerle iş birliğine yönlendirmekte ya da bu devletlerin gelişmiş ülkeler tarafından sömürülmesine neden olmaktadır.

Kuzey-Güney Ayrımı

Küreselleşme, uluslararası ticaret, telekomünikasyon, mali eş güdüm, çok uluslu şirketler, teknik ve bilimsel işbirliği, yeni tür ve düzeyde kültürel alışverişler, göç ve mülteci akınları ile dünyanın gelişmiş (developed countries) ve gelişmekte (developing countries) ya da gelişmemiş ülkeleri (underdeveloped countries) arasındaki ilişkileri oluşturan pek çok kalemi içine almaktadır (Pevehouse & Goldstein, Eylül 2015, s. 56). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ise iki kategori altında gruplanma eğilimindedir. Bu eğilim Kuzey-Güney şeklindedir. Burada “Güney” olarak gelişmekte olan ya da gelişmemiş ülkeler kastedilirken, “Kuzey” olarak gelişmiş ülkeler kastedilmektedir.

Kuzey-Güney ayrımı 20. yüzyılın ortalarında Soğuk Savaş sırasında ortaya çıkmıştır. Devletlerin Doğu ve Batı bloku şeklinde ayrıldığı Soğuk Savaş döneminde Sovyet Rusya Doğu blokunun Amerika Batı blokunun lideri konumundaydı. Amerika yanlısı olanlar birinci dünya ülkeleri olarak tanımlanırken Sovyet Rusya yanlısı olanlar ikinci dünya ülkeleri olarak tanımlanıyordu (Sawe, 2017). Bu tanımlamada da bilimsel metinlerin daha çok Amerika ve Amerika yanlısı ülkeler tarafından yayınlanmasının (1996-2017 yılları arasında Amerika'nın toplam bilimsel yayın sayısı 11036243 iken Rusya'nın 956025 yayını bulunmaktadır (Ortaş, 2018)) ve Soğuk Savaş sürecinin Sovyetlerin dağılması ile sonuçlanmasının etkisi yadsınamaz bir gerçekliktir. Birinci ve İkinci Dünya ülkeleri şeklindeki bu bölünme, bu kategori dışında kalan daha fakir olan birçok ülkenin dışlanmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda da daha fakir olan ülkeler Üçüncü Dünya ülkeleri olarak adlandırılmıştır. Bu ayrımında Kuzey, Birinci Dünya ülkelerinden ve İkinci Dünya ülkelerinden, Güney ise Üçüncü Dünya ülkelerinden oluşmaktadır (Boztaş, 2017, s. 178).

“Kuzey-Güney ayrımı” konusu ilk kez David Horowitz’un 1966 yılında yayınlanan “Kuzey ve Güney Yarımküreler” isimli kitabında ortaya konmuştur. Bu kitap, uluslararası ilişkiler alanında “Kuzey-Güney ayrımı” hakkında önemli konuların özetleyicisi olmuş ve bu ayrımın belirgin özelliklerinin belirlenmesi konusunda da etkili olmuştur (B. Tuğberk Tosunoğlu, 2014, s. 21).

Kuzey-Güney ayrımı tam anlamıyla coğrafi tanımlama şeklinde olmayıp ülkelerin gelişmişlik düzeylerini de ortaya koymak amacıyla kullanılan bir gruplandırma değildir. Ancak Güneyin son yıllarda kat ettiği gelişme performansı bu ayrımın ekonomik açıdan kesinliğini ortadan kaldırmaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından her yıl yayınlanan İnsani Gelişme Raporunun 2013 yılı başlığı “The Rise of the South (Güneyin Yükselişi)” Güneyin ekonomik açıdan ilerlemesini konu alırken bu ayrımın kavramsal olarak belirginleştirilmesi açısından da dikkat çekicidir. Bu rapora göre; “*Gelişmekte olan ekonomilerin çoğu hızla büyümeye ve insani gelişme standartlarını yükseltmeye devam ediyor. Güney'in yükselişi hızla değişen dünyanın bir özelliğidir ve Çin ve Hindistan'ın başını çektiği bu ekonomilerdeki şu anda dünya üretiminin ve tüketiminin neredeyse üçte birini oluşturmaktadır*” ((UNDP), 2013). Sanayileşmiş ülkelerin kriz yaşadığının belirtildiği raporda bu ülkeler Kuzey olarak tanımlanmaktadır. 2008 Krizine Güney ülkelerin daha fazla direnç gösterdiği belirtilirken “*2008 krizinin ardından yaşanan geçici gerilemelerin ardından Afrika ve Latin Amerika ülkeleri, insani gelişme ve büyümede yukarı yönlü yollarına devam ettiler*” ((UNDP), 2013) cümlesiyle esasında Güney ülkeler kategorileştirilmektedir. Güney ülkelerle ilgili ortaya konan incelemelerde Çin’in de buna dâhil edilmesi Kuzey- Güney ayrımının sadece dünya haritası üzerindeki konuma bağlı olarak yapılmadığı da görülmektedir. Ayrıca gelişmiş, gelişmekte olan ülkeler ayrımı üzerinden Kuzeyin gelişmişliği ortaya konmaktadır. Bütün bu Güneydeki ilerlemelerle yaratılmak istenen olumlu havaya karşın “Güneyin Yükselişi” tabiriyle Güneyin Kuzeyden daha geri planda olduğu ortaya konmaktadır.

Kuzey-Güney ayrımı, ülkelerin sosyo-ekonomik, politik bir kategorizasyonudur ve bu ayrımın ülkelerin coğrafi konumları büyük ölçüde göz ardı edilmektedir. Bölünmenin Kuzey kısmı, ekonomileri gelişmiş ve dünyadaki tüm imalat sanayilerinin büyük kısmını oluşturan ülkelere olmaktadır. Kuzey, toprağı ve iklimi büyük tarlalardan ziyade daha küçük çiftlik tarlalarını desteklemiş ve Güney'de olduğundan daha fazla sayıda doğal kaynakla beslenen sanayi gelişmiştir. Birçok büyük şehir kurulmuştur (New York, 800.000'den fazla nüfusa sahip en büyük şehirdi) ve 1800-1860 yılları arasında tarımsal işlerde çalışan işçilerin yüzdesi % 70'den % 40'a düşmüştür (American Battlefield Trust, 2023). Bu da Kuzeydeki toplumsal değişimi ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra bu toplumsal değişim sanayileşmenin hızlanmasını artırmıştır. Kuzey ülkeler kategorisi ABD, Kanada, Avrupa ülkelerinin yanı sıra dünya haritasının kuzeyinde yer alan ve uluslararası ilişkiler disiplininde hegemon düşünce sisteminin oluşmasını sağlayan ülkelerin güneyinde bulunmasına rağmen gelişmişlik düzeyinden ve ortak değer yargılarından dolayı Avustralya, Yeni Zelanda gibi ülkeleri de kapsamaktadır. Güney ise Soğuk Savaş sırasında üçüncü dünya ülkeleri olarak adlandırılan gelişmekte olan ya da gelişmemiş ülkeleri içermektedir. Güney ayrımı içinde değerlendirilen Afrika, Güney Amerika ve Asya ülkelerinin önemli bir özelliği, nispeten düşük GSYİH ve yüksek nüfus olmasıdır. Bu ülkeler küresel nüfusun dörtte üçünden fazlasına sahip olmalarına rağmen küresel olarak kazanılan gelirin sadece beşte birini oluşturmaktadırlar (Sawe, 2017). Bununla birlikte ekonomilerinin büyük bir kısmı Kuzey'den yapılan ithalata dayanan ve düşük teknolojik ürünlere sahip olan bu ülkeler de nüfusun çoğu gıda ve barınak gibi temel ihtiyaçlara ulaşmakta sıkıntı yaşamaktadır. Birleşmiş Milletler tarafından 2023 yılında yayımlanan “Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu(SOFI) Raporu” ile de bu doğrulanmaktadır. Bu rapora göre; “*2022'de 691 ila 783 milyon insanın, yani ortalama 735 milyon kişinin açlıkla karşı karşıya kaldığı ifade edilmektedir. 2022 yılında, Asya ve Latin Amerika'da, açlığın azaltılmasına yönelik gayretlerde ilerleme sağlanmasına karşın Batı Asya, Karayipler ve Afrika'nın tüm alt bölgelerinde açlığın artmaya devam ettiği görülmektedir. Kıtada yaşayan her beş kişiden birinin açlıkla karşı karşıya*

kaldığı ve bu rakamın küresel ortalamasının iki katından fazla olduğu dikkate alındığında, Afrika bu sorundan en çok etkilenen bölge olmaya devam etmektedir (UNICEF Türkiye Milli Komitesi, n.d). ”

Güneyin geri kalmasında etkili olan faktörlere baktığımızda Güney'den gelen bilimin hiçbir zaman uluslararası bilim arenasına ulaşmaması bu etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Güney'deki araştırmacıların daha çok yerel dergilerde yayın yapması düşüncelerinin uluslararası alanda tartışılmasında önemli bir engeldir. Bu engelde dil bilmeme sorunundan kaynaklanmakta ve bilgi birikiminin bölgesel bilim topluluğuyla sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Güney'in bu sınırlı bilimsel kapasitesi de gelişmekte olan ülkeleri küresel çevre yönetiminde dezavantajlı hale getirmektedir (Sylvia Karlsson, 2002).

Kuzey-Güney Ayrımı, insanları ekonomik sınıflara ayırmanın bir yolu olduğu için eleştirilmektedir. Bu ayırım gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler arasındaki farkın artmasının bir faktörü olarak görülmektedir. Bu nedenle Kuzey- Güney şeklindeki bölünmenin oluşturacağı olumsuz sonuçları önlemek için uluslararası alanda Birleşmiş Milletler, “Binyıl Kalkınma Hedefleri” adlı raporlar aracılığıyla politikalar geliştirme çabasında olmuştur (Sawe, 2017).

Kuzey-Güney ayrımı küreselleşme çerçevesinde ele alındığında karşımıza iki model çıkmaktadır. Bunlar; Bretton Woods modeli ile Birleşmiş Milletler modelidir. Bretton Woods modelinde küreselleşme bütünleşmeyi destekleyici bir faktörken, Birleşmiş Milletler modeline göre ise eşitsizliği çoğaltan bir faktördür (Pak, 2014). Gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler ayrımını belirlerken ülke halklarının yaşam kalitesi, refah düzeyi bir ön kıstas olmaktadır. Küreselleşme ile kırdan kente göçün artması tarımın ihmal edilmesi, teknolojinin uygulanabilirliği, işsizlik ve yoksulluk gibi faktörlerin Güneyde daha fazla olumsuz yansımaları söz konusu olmuştur. Bu faktörler de Güneyin gelişmişlik düzeyinde geri planda kalmasına yol açmaktadır.

Kuzey-Güney tartışması literatürde önemi bir yere sahip olup, Kuzey- Güney arasında ki gelişmişlik farkının nedenlerine, bu farkın nasıl giderilebileceği üzerine fikirler geliştirilmiştir. Gelişmiş ülkelerin ithalatında az gelişmiş ülkelere alınan ürünler çok fazla bir maliyet oluşturmamakta ve gelişmiş ülkelerin kendi ekonomik kaynaklarını başka alanlarda da kullanabilmelerini sağlamaktadır. Bu da az gelişmiş ülkelerin küreselleşen ekonomide daha geride kalmasına, diğer ülkelerle rekabet edememesine neden olmaktadır. Uluslararası ilişkiler disiplini de ele alınan bu düşüncelere katkıda bulunan yaklaşımlardan biri de Bağımlılık teorisi.

Bağımlılık Teorisi Çerçevesinde Kuzey- Güney Ayrımı

Kuzey- Güney ayrımının sürekli uluslararası ilişkilerde vurgulanması literatürde de yankı bulmuş ve buna ilişkin yaklaşımlar ortaya konmuştur. Bu yaklaşımlar; liberaller, marksistler ve yapısalcılar ve bağımlılık yaklaşımı olarak ayrılmaktadır.

Serbest piyasa ekonomisinin önemine vurgu yapılan ve merkantilist politikaların eleştirildiği 1776 yılında yayınlanan Adam Smith'in “Ulusların Zenginliği” isimli eseri liberal bakış açısının ortaya koyulduğu bir çalışma olmuştur (Karaş, 2017, s. 246). Liberal bakış açısına göre piyasalar ve politika, katılımcıların kendi rızaları doğrultusunda değişim işlemlerini gerçekleştirdikleri ve herkesin yararına uygun davranabildiği ortamlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrası sistemde beliren ekonomik sorunların giderilmesi için etkili olan piyasa hareketleri neoliberalizm düşüncesinin etkili olmasına imkân sağlamıştır. Bu dönemde uluslararası ekonomik şartların iyileştirilmesi amaçlı Bretton Woods Konferansı neticesinde kurulan IMF, IMBRD ile sonrasında kurulan GATT ve Dünya Ticaret Örgütü bu düşüncenin yapılanmaları olarak uluslararası sistemde etkin olmuşlardır. Devletlerarasında işbirliğinin ve çıkar uyumunun olduğu savunulan neoliberalizme göre mal ve hizmetlerin ülkeler arasında serbest dolaşımından bütün ülkeler karşılıklı çıkar sağlayacaktır. Küreselleşme ile artan

karşılıklı bağımlılığın istenmeyen sonuçlar üretmesi muhtemel olmasına rağmen her iki tarafın başarılı işbirliğinin tarafların zarardan çok menfaat sağlamasına olanak sağlayacağı vurgulanmaktadır (Jennifer Sterling, 2016, s. 135).

Liberal ekonomik kalkınma teorileri, mevcut uluslararası pazar yapısı içinde Güney kalkınması için iyimser olmuştur. Gerçekten de liberal okula göre, gelişmiş piyasa ekonomileriyle kurulan temas, kalkınmayı teşvik etmenin önemli bir yoludur. Bu görüşe göre kalkınmanın en büyük sorunu, özellikle sermaye ve emek olmak üzere çeşitli üretim faktörlerindeki zayıflıktır. Ticaret, dış yatırım ve dış yardım da bu zayıflığın giderilmesinde önemli faktörler olarak görülmektedir. Gelişmiş pazar ekonomilerinden gelen dış yardımın, pazar ilişkisi olmasa da, azgelişmiş ülkelerdeki kaynak boşluklarının, örneğin sermaye, teknoloji ve eğitim sağlayarak doldurulmasına yardımcı olduğuna inanılmaktadır (Joan Edelman Spero, 1977, s. 122).

Marksistler, serbest ticaretin Kuzey ile Güney arasında eşit olmayan bir değişimi temsil ettiğini savunmaktadırlar. Marksist teoriler, uluslararası piyasa sisteminin tam tersi bir görüşü ele almaktadır ve uluslararası kapitalist sistem içinde, hakların eşit şekilde dağıtılmasının iddia edilemeyeceğini belirtmektedirler. Güney ülkeleri dünya kapitalist sistemindeki alt unsurlar olarak yaşadıkları tarih nedeniyle fakir ve sömürülmüş durumdadır. Bu durum o sistemin bir parçası oldukları sürece de devam edecektir. Uluslararası pazar, gelişmiş ekonomilerin tekel kontrolü altındadır ve bu nedenle ona bağlı az gelişmiş ülkelerin zararına faaliyet göstermektedir. Uluslararası piyasa düzeni gelişmiş ülkelerin, az gelişmiş ülkelerin ekonomik servetlerini kendileri için kullanmalarına olanak sağlamaktadır. Çünkü Kuzey ve Güney arasındaki ticarete gelişmekte olan kapitalist ülkelerin ekonomileri uluslararası pazarın kontrolündedir ve bu da eşitsiz bir değişim sürecidir. Dolayısıyla, uluslararası pazarın ticaret terimi Güney'e karşı yapılandırılmıştır. Buna ek olarak, uluslararası ticaret Güney'i, kalkınmayı engelleyen üretim biçimlerine adım atmaya teşvik etmektedir (Joan Edelman Spero, 1977, s. 123).

Yapısalcılar da, Marksistler gibi serbest ticaretin faydalarının çoğuyla eşit bir değişim olmadığı görüşündedir. Ancak bunun toplumun yapısından kaynaklandığını belirtmektedirler. Toplumun iki yapısının olduğunu ve buna göre bazı insanlar ilkel şartlara sahipken, bazılarının ihracat sektöründeki işlerinden dolayı küresel ekonomiye sahip olduklarını söylemektedirler. Yapısalcılara göre bölgesel entegrasyonla gelişmekte olan ülkeler arasında, yabancı yatırımcılar için çekici ve güvenilir olmalarını gerektiren ticaret birliktelikler yaratılmakta ve böylece eşit olmayan bir yapı oluşmaktadır (UKEssays, 2018).

Latin Amerika'da geleneksel Marksist ve yapısalcı düşüncelerden etkilenerek ortaya çıkan bağımlılık teorisi ise 1950'li yıllardan itibaren ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin yayılmacı ve sömürgeci karakteri üzerinden değerlendirmede bulunan Marx'a göre, kapitalist ülkeler az gelişmiş ülkeleri kendilerine bağımlı kılacak politikaları uygulamaktadır (Karaş, 2017, s. 249). Paul Baran, Paul Sweezy, Samir Amin, Andre Gunder. Frank, T. Dos Santos gibi isimlerin öncüsü olduğu bağımlılık yaklaşımı, azgelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki iktisadi ve siyasi ilişkileri incelemektedirler (Cihan Yüksel- Gizem Esra Kul, 2018, s. 94).

Azgelişmiş ülkelerin ileri kapitalist ülkelere erişebileceğine inanan modernleşme teorilerinin aksine bağımlılık teorisi bu duruma daha olumsuz bakmaktadır. Modernleşme teorilerinin toplumu iki toplum tipine ayırması ve "modern" yani Batılı ve "geleneksel" Batı dışı olarak bunu tanımlaması söz konusudur. Modernleşme yaklaşımı geleneksel olarak tabir ettiği Batı dışı toplumların zamanla modern toplum düzeyine çıkacağını öngörmektedir. Bu yaklaşımın ortaya koyduğu varsayımlarda bağımlılık teorisinin ortaya çıkmasında etkili olan bir faktör olmuştur (Çınar, 2018, s. 327). Bağımlılık teorisi de modern teorilerin Batılı ve Batı dışı yaklaşımının bir benzeri niteliğinde olan merkez-çevre yaklaşımından hareketle varsayımlarını ortaya koymuştur. Merkez olarak gelişmiş

lkeleri, evre olarak az gelişmiş ülkeleri nitelendirmekte ve çevrenin merkeze bağımlılığının çevreyi olumsuz etkileyeceğini varsaymaktadır (Amin, 2020).

Bağımlılık görüşünü savunan iktisatçılara göre, az gelişmişlik ve gelişmişliği meydana getiren kapitalist gelişme ve yayılmadır. Az gelişmiş ülkelerin içinde buldukları durum, doğrudan kapitalist ilerlemenin ve onun i çelişkilerinin bir sonucudur (B. Tuğberk Tosunoğlu, 2014, s. 22). Bağımlılık yaklaşımının öncülerinden biri olan Andre Gunder Frank Marx'ın kapitalist sistemin yakın zamanda merkezileşmesine ilişkin analizinde ortaya koyduğu çelişki üzerinden yaptığı analizinde kapitalist çelişkinin metropol merkez ve evre uydular arasında kutuplaşmaya döndüğünü belirtmektedir (Frank, 1967, s. 9). Frank'a göre azgelişmişliğin sebebi, gelişmiş ülkelerin/metropollerin büyük ticaret sermayesinin azgelişmiş ülkeler olmasıdır. Az gelişmiş ülkeler kaynakların dağıtımı yoluyla metropollerin gereksinimlerini beslemektedir. Frank az gelişmiş ülkelerin kendilerini dünya pazarından ayırmalarını sağlayarak, kendi kaynaklarını metropollere dağıtmak yerine kendilerini geliştirme fırsatını sağlamaları gerektiğini savunmaktadır. Frank, azgelişmiş ülkelerin varlığı için sömürgecilik gibi dış etkenleri suçlamakta ve metropollerin (gelişmiş ülkeler) genişledikçe ve ilerledikçe, az gelişmiş ülkelerin yoksulluğunun devam edeceğini belirtmektedir (The development students, 2010).

Bağımlılık yaklaşımının savunucuları Keohane ve Nye da, karşılıklı bağımlılık çağında yaşadığımızı vurgulamışlardır. Keohane ve Nye kompleks karşılıklı bağımlılığı iletişimin çoklu kanalları, hiyerarşi yokluğu ve askeri gücün azalan rolü olmak üzere üç özellikle belirtmişlerdir. Bu görüş ekonomik ve politik eylemlerin bağının üzerinde durmuştur. Ekonomi mi politikayı, politika mı ekonomiyi yönlendirir sorusuna dair Keohane ve Nye, politikanın ekonomiyi domine etmediğini, hem bunlar arasında hem de küresel düzeyde devletler ve piyasalar arasında "kompleks karşılıklı bağımlılık" bulunduğunu ileri sürmüştür (Ateş Davut & Samur Gökmen , 2013, s. 57).

Bretton Woods döneminde gelişmekte olan ülkeler gelişmiş Kuzey'e bağımlıydılar ve kendilerini uluslararası ekonomik sistemden izole etmek ya da korumak için tasarlanmış ulusal stratejiler izlemişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerin temel amacı yoksulluk ve eşitsizliği ele almak, büyümek ve küresel ekonomi karar sürecinde önemli bir role sahip olmaktır. Gelişmekte olan ülkeler sistemi değiştirmeyi ya da piyasa ekonomisine en düşük maliyetle adapte olmayı talep etmektedirler. Bu amaçlara ulaşmak için, ekonomik kuralın kendisini değiştirmeye ve karşılıklı ilişkilerden kazanılacak faydayı en yüksek düzeye çıkarmaya çalışmaktadırlar.

Sömürgecilik sonrası dönemde, ülkeler siyasi bağımsızlık sağlamış olmalarına rağmen ekonomik düzeyde tam bağımsız olamamıştır. Gelişmekte olan devletlerin ekonomileri sermaye ve teknik beceri bakımından yetersiz kalmış ve her iki faktör de Güney devletlerinin daha gelişmiş ülkelerin teknoloji alanına ve ekonomik kaynaklarına bağımlılığını artırmıştır (American Battlefield Trust, 2023).

Kendilerine avantaj sağlıyormuş gibi görünen serbest ticaret sisteminin etkinliği konusunda gelişmekte olan ülkeler gvensizlerdi. Bu nedenle bağımlılıkları azaltmak için, gelişmekte olan lkeler Birleşmiş Milletler 'den dış ve özel ticarete düşük tarifeler sağlaması için yardım istedi. Bunun sonucunda gelişmekte olan 77 Birleşmiş Milletler yesi ülkenin ortak ekonomik çıkarlarını korumak, konseyde müzakere güçlerini artırmak ve kalkınma için Güney-Güney işbirliğinin teşvik edilmesi amacıyla 15 Haziran 1964 yılında G-77 grubu kuruldu (The Group of 77 at the United Nations, n.d).

Kuzey-Güney sisteminde, Batı sistemine benzer bir ortak ilgi algısı yoktur. Gelişmiş piyasa ekonomileri, bağımlılık sisteminin belki de mkemmelenmesi olmasa da, meşru olduğunu düşünmektedir çünkü sisteme bir bütün olarak yayılarak önemli faydalar sağlanacaktır. Güney devletleri ise sistemin yasal olmadığını, çünkü ekonomik ödüllerinden faydalanmadıklarını düşünmektedirler. Onların bakış açısına göre, sistem ekonomik gelişimlerini engellemektedir. Kuzey-Güney ilişkilerinde, herkes için

erişimi olan iyi gelişmiş bir sistem yoktur. Güney, sistem yönetiminin resmi ve gayri resmi süreçlerinden düzenli olarak dışlanmaktadır. Kuzey-Güney ilişkileri, Batı sisteminin bir iştiraki olarak Kuzey tarafından kontrol edilmektedir. Anlaşılabilir bir şekilde, Kuzey bu yapıyı meşru olarak algılamakta, Güney ise onu gayrimeşru olarak algılamaktadır (Joan Edelman Spero, 1977, s. 122). Küreselleşmenin etkisiyle devletlerarası ilişkiler artarken ekonomik olarak da aktörlerin birbirine bağımlılığı artmıştır. Bu bakımdan bağımlılık teorisi, bağımlılığın Kuzey-Güney ayrımının daha çok gelişmişlik düzeyi üzerinden yapılmasına ve kategoriler arasında farkların ortaya konmasında etkili olduğunu ve bu farklılığın Kuzeyin yararına kullanılacak şekilde işlediğini savunmaktadır.

Sonuç

Uluslararası sistem dinamik bir yapıya sahiptir. Sistemin dönüşümünü de küreselleşme ile yaygınlaşan teknolojik gelişmeyle artan sanayileşme, iletişimin yaygınlaşması ve bir yerde gerçekleşen olayın kısa sürede duyulması gibi gelişmeler sağlamaktadır.

Küreselleşmenin etkisiyle ekonomik hareketlilikte artmıştır. Ekonomi devletlerin politikalarını belirlemede en önemli unsurlardan biridir. Bu nedenle bu konuda uluslararası sistemde gelişmeler yaşanmıştır. Uluslararası kurumlar aracılığıyla birbirine gereksinimi artan devletlerin arasındaki ticaretin sağlanması için ekonomik kurallar düzenlenmeye çalışılmıştır. Ekonomiyle bağlantılı olarak devletler gelişmiş / az gelişmiş olmak üzere kategorileştirilmiştir. Bu ayrım Doğu-Batı, Kuzey-Güney şeklinde olmuştur.

Kuzey-Güney ayrımı coğrafi bir gruplandırmadan ziyade devletlerarasındaki gelişmişlik farkını ifade etmek için kullanılmıştır. Kuzeyle gelişmiş devletler tanımlanırken, Güneyle gelişmekte ya da az gelişmiş devletler tanımlanmıştır. Kuzey'de kalan devletler sanayi bölgelerine sahip, gelişmiş, dünya ekonomisine yön veren, teknolojinin gelişmesinde etkili olan ülkelerdir. Güney ise Kuzeyin sunduğu olanaklar itibarıyla hareket etmektedir. Güney'de çok zengin kaynaklar, geniş tarım alanları bulunmasına rağmen Kuzeye olan bağımlılıkları nedeniyle gelişimi yavaş gerçekleştirmektedir.

Kuzey-Güney sorunuyla ilgili farklı görüşlerin belirtildiği bu çalışmada esas araştırma konusu olan bağımlılık yaklaşımı ve Kuzey-Güney ayrımına bakışı ortaya konmaya çalışılmıştır. Küreselleşmenin Kuzey- Güney arasındaki farkı azaltıp azaltmayacağı sorusuna ise bağımlılık yaklaşımı varsayımları çerçevesinde baktığımızda farkı azaltmayacağı görülmüştür. Aksine bağımlılık yaklaşımına göre, küreselleşme ile artan ekonomik bağımlılığın Güneyin geri kalmasına neden olduğu belirtilmiştir. Bu ayrıma dair çözümünün basit olmadığı söylenebilir. Kuzey ve Güney arasındaki boşluk bazı reformlarla azaltılabilir. Bu reformların ışığında, gelişmekte olan ülkelerin ekonomisi geliştirilmelidir. Öte yandan, sosyal gelişme, Kuzey-Güney farkının azaltılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan uluslararası kurumlar aracılığıyla oluşturulan ekonomik düzende üye eşitliği sağlanmalıdır.

Kaynakça

- American Battlefield Trust. (2023, November 21). *The North and the South*. March 5, 2024 tarihinde American Battlefield Trust: <https://www.battlefields.org/learn/articles/north-and-south> adresinden alındı
- Amin, S. (2020). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme* (2 b.). (S. Lim, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Ateş Davut, & Samur Gökmen , G. (2013). Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları. *Afyon Kocatepe Üniveristesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 45-71.

- B. Tuğberk Tosunoğlu, C. E. (2014). Kuzey-Güney Ayırımı ve Güneyin Yükselişi: Kalkınma Retoriğinde Yeni Kutuplaşma Tartışmaları. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 51(590), 19-32.
- Boztaş, A. (2017). Birinci Dünyanın Üçüncü Dünya Ekonomileri Üzerindeki Küresel Savaşı. *Journal of Current Researches on Business and Economics*, 7(1), 177-188.
- Cihan Yüksel- Gizem Esra Kul. (2018, Eylül). İktisat İle Siyaset Bilimini Birleştiren İki Farklı Sistematik Yaklaşım: Kamu Tercih Teorisi ve Bağımlı Gelişme Teorisi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(3), 89-104.
- Çınar, Y. (2018, Haziran). Modernleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 325-350.
- Frank, A. (1967). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. New York: Monthly Review Press.
- Hasgüler, M., & Uludağ, M. (2018). *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler* (7 b.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Igwe, I. O. (2018, April). History of the International Economy: The Bretton Woods System and its Impact on the Economic Development of Developing Countries. *Athens Journal of Law*, 4(2), 105-126.
- International Monetary Fund. (n.d.). *About the IMF*. Şubat 6, 2024 tarihinde International Monetary Fund: <https://www.imf.org/en/About> adresinden alındı
- Jennifer Sterling, F. (2016). Neoliberalizm. T. Dunne, M. Kurki, & S. Smith içinde, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Disiplin ve Çeşitlilik* (Ö. Keleşçi, Çev., s. 131-152). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Joan Edelman Spero. (1977). *The Politics of International Economic Relations*. U.S. New York: St Martin's Press.
- Karaş, G. (2017). Bağımlılık Teorisi Perspektifinden DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanımı. *International Journal of Public Finance*, 2(2), 245-263.
- Kıvılcım, F. (2013). Küreselleşme Kavramı Ve Küreselleşme Sürecinin Gelişmekte Olan Ülke Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), 219-230.
- Michael G. Roskin-Nicholas O. Berry, . ç. (Şubat 2014). *Uluslararası İlişkiler: ÜI'nin Yeni Dünyası*. Ankara: Adres Yayınları.
- Ortaş, İ. (2018, Temmuz 2). *Bilimsel yayınlar yönünden Türkiye'nin dünyadaki yeri nedir?* Mart 2024 tarihinde Indigo: <https://indigodergisi.com/2018/07/bilimsel-yayinlar-turkiye-yeri/> adresinden alındı
- Pak, A. (2014, Haziran 28). *Kuzey-Güney Ayırımı*. Tuiç Akademi: <https://www.tuicakademi.org/kuzey-guney-ayrimi/> adresinden alındı
- Pevehouse, J. C., & Goldstein, J. S. (Eylül 2015). *Uluslararası İlişkiler* (1 b.). (H. Özdemir, Çev.) Ankara: BB101 yayınları.
- Sawe, B. E. (2017, August 1). *What is the North-South Divide?* March 2024 tarihinde WorldAtlas: <https://www.worldatlas.com/articles/what-is-the-north-south-divide.html> adresinden alındı

- Sylvia Karlsson. (2002). The North-South Knowledge Divide: Consequences for Global Environmental Governance. *Yale School of Forestry & Environmental Studies*, 53-76. <https://environment.yale.edu/publication-series/documents/downloads/h-n/karlsson.pdf> adresinden alındı
- The Group of 77 at the United Nations. (n.d). *About the Group of 77*. March 11, 2024 tarihinde The Group of 77 at the United Nations: <https://www.g77.org/doc/#establish> adresinden alındı
- The World Bank Group. (2024). *July 1944 Bretton Woods Conference*. Şubat 5, 2024 tarihinde The World Bank: <https://www.worldbank.org/en/archive/history> adresinden alındı
- Thedevelopmentstudents. (2010, January 5). *Neo-Marxist Theories of Dependency*. March 10, 2024 tarihinde The International Development Student's Information Resource: <https://thedevelopmentstudent.wordpress.com/2010/01/05/neo-marxist-theories-of-dependency/#respond> adresinden alındı
- U.S. State Department. (n.d.). *The Bretton Woods Conference, 1944*. Şubat 5, 2024 tarihinde U.S. Department of State: <https://2001-2009.state.gov/aboutstatedepartment/index.htm> adresinden alındı
- UKEssays. (2018, November). *The North And South Gap In Economic Development*. March 7, 2024 tarihinde <https://www.ukessays.com/essays/economics/the-north-and-south-gap-in-economic-development-economics-essay.php?vref=1#citethis> adresinden alındı
- (UNDP), U. N. (2013). *The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World*. U.S.A: United Nations Development Programme. March 7, 2024 tarihinde <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/human-development-report> adresinden alındı
- UNICEF Türkiye Milli Komitesi. (n.d). *BM Raporu: Krizler 122 Milyon Kişiyi Daha Açlığa Sürükledi*. Mart 7, 2024 tarihinde UNICEF Türkiye Milli Komitesi: <https://www.unicefturk.org/yazi/bm-raporu-krizler-122-milyon-kisiyi-daha-acliga-suerueklede> adresinden alındı
- World Trade Organization. (2024). *History of the multilateral trading system*. World Trade Organization: https://www.wto.org/english/thewto_e/history_e/history_e.htm adresinden alındı

